
MONOK ISTVÁN

Az iskolai és az iskolán kívüli élet a 16–18. században

A nyomtatásban megjelent szövegek, amelyek a diákoknak az iskolában, illetve az iskolán kívüli viselkedését leírják, sokszor szabályozzák, csupán elvi alapokon nyugszanak, ám olyan kérdéseket vetnek fel – nem kimondva, hogy milyen a valóság –, amelyek mögé kell képzelniünk, vajon mitől is óvják, vagy óvnák meg ezek a tanácsok betartásuk esetén az ifjakat. A tanulmányban kettő nyomtatványt vettünk alapul: Thesaurus sanitatis inaestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit (1691); Dies vitae adolescentis studiosi (1718). A személyes iratok, kezdve a gyermekét tanulmányútra küldő szülő vagy mecénás utasításaival, sokkal konkrétabbak. Elmondják, hogy mitől tartózkodjon az ifjú, mire figyeljen az őt kísérő nevelő, illetve hogy mi az, ami kifejezetten tilos (attól kezdve, hogy más felekezetű tanítási intézményt ne látogasson, a poloskás ágyne-műt és a betegséget terjesztő kurovákat kerülje, tartózkodjon a túlzott alkoholfogyasztástól). Sajnos nagyon kevés olyan napló maradt fenn, amelyben a diákok őszintén írnak arról, miként viselték magukat felügyelet nélkül. Most csak egy ilyen dokumentumot mutatunk be: Album recreationis (1578). A 17. századból azonban fennmaradt egy ritka forrás is, egy úgynevezett bűn-katalógus. Igaz, egy főúr feljegyzéseként, azonban nem kétséges, hogy diákjaink is hasonló bűnöket követtek el.

Kulcsszavak: iskolai élet, iskolán kívüli élet, Magyarország, 16–18. század, kultúrtörténet

A jezsuita oktatás történetében a *Ratio studiorum* összeállítása¹ mérföldkő volt, ennek alapelvei a következő két évszázadban nem változtak. Ebben ugyan kevés szó esik a diákok iskolán kívüli életének szabályairól, a szabályzat szellemisége azonban nem hagy kétséget afelől, hogy mit vártak el tőlük tanáraik és a környezetük is. A fegyelmezés legjobb módja a bentlakásos tanulási lehetőség (konviktus) biztosítása volt, ráadásul a nem tehetős családok gyermekei számára ez még akkor is csá-

¹ LUKÁCS ed. (1992).

bító volt, ha éppen protestánsok voltak. A jezsuiták által fenntartott pápai szemináriumok térítési stratégiája is erre épült.² Bécsben sok magyar diák tanult a 16. században, részben az uralkodó által alapított *adeliges Kollegium und Landschule*-ban,³ illetve a jezsuita rend iskolájában. Mindkettő kínált szállást is a tanítás mellett. Ez utóbbi intézmény egyik diákjától 1578-ból maradt fenn egy rekreációs album. A forrás kiadójának a szerzőt nem sikerült azonosítani,⁴ de az ifjú ismeretlen a diáktársai nevét feljegyezte. Szelestei Nagy László a diákok életrajzának megírására, iskola utáni előmenetelük feltárására összpontosított, számunkra most fontosabbak a naplónak a rekreációs tevékenységre vonatkozó részei. A szöveg kiadója kiemel egy esetet, amikor a diákok vendégségben voltak egy nemesnél, ahol ebéd közben egy fiatal lány zenélt. Őt egy mutatványos kutya kísérte. Egy idősebb férfi, aki a lány mozgásától felbátorodott, nem álhatta meg, hogy eltáncolja a „katonák táncát”.⁵ A városi kimenőkön az iskolások a koruknak megfelelő csínytevéseken túl (a Duna-parti erdőcskében kifosztottak madárfészket, kígyókat néztek stb.) megtekintettek hadijátékot, körmeneteket. 1578. június 2-án azonban bort is ittak, többet a kelletténél:

Hoc die habuimus recreationem, iui cum quibusdam rogata licentia ad proximam syluulam, penes quam lac in domo quadam comedimus et uinum quod quidam germanus (condiscipulus meus) praeter opinionem adtullerat bibimus, transeuntes nidos quam plurimos partim pullis, partim ouis partim uacuos inuenimus, post longam recreationem in sylua redeundo serpentem inueni quem propter densitatem ueprium interficere haud potui, post transitum ingressi eandem domum lac frigefactum in aqua gelida, comedimus **vinum quoque cum magna animi letitia et iucunditate bibimus**. Redeundo in hortum pedes sanitatis grotui[?] crines (erant autem nostrum 6) lauimus.⁶

² Vö. BALÁZS–MONOK (1990).

³ GECSÉNYI (1992).

⁴ SZELESTEI NAGY (1997).

⁵ 1578. május 9.: *Hoc die fui in prandio apud Christophorum Horuat tempore prandij quaedam mulier uenit cum quadam musica, qua maxime sunt recreati omnes, habens apud se canem saltantem et uarios ludos exercentem. Ibidem Hungarus quidam satis adulta etate exiliens a chorea, quam militum uocant, se abstinere non potuit.* SZELESTEI NAGY (1997: 152–153).

⁶ SZELESTEI NAGY (1997: 158).

A bor és a víz ivásának akár teológiai magasságokba emelt 16. századi elmélete is ismert magyar szerzőtől (Hagymási Bálint [1490 k.–1517 u.]),⁷ azonban a 17. századból fennmaradt kevés, külföldi peregrinációra induló fiatalnak szóló utasítások pragmatikus oldalról közelítenek a kérdéshez. Általánosságban nem tanácsolják a vízivást, helyette a bort tartják biztonságosabbnak, ha nem akar az utazó valamilyen fertőzésben szenvedni. Ténylegesen tiltja a víz ivását Széchényi György gróf (1656–1732), a kísérőt büntetéssel fenyegeti, ha fiának vizet ad. A fiú, Széchényi Zsigmond (1671–1738) 1699-ben indult Itáliába egy *Kavalierstours*-ra.⁸ Az utazáselméleti irodalom egyes szerzői konkrétabbak, de ők sem lépnek túl a tanácsadói szerepen. Az egyik európai sikerkönyvnek számító mű, a késmárki matematikus David Frölich (1595–1648) *Cynosura peregrinantium*⁹ az utazás nem várt részleteire is felkészíti az útnak indulót. Olyan kérdésekre is választ kapunk, hogy „Miért rekednek be a farkast látó utazók?“, vagy, hogy „Miért emlékeznek jobban a kutyák, lovak és más állatok az utakra, kanyarokra, mint az emberek?“. Számtalan tanácsot ad bármely elképzelhető élethelyzetre. A vendégségbeli viselkedéstől kezdve a nyilvános szálláshelyek megválasztásán át addig, hogy „viharban ne káromkodjunk“. A mű második könyve utolsó részében (*Liber secundus, pars posterior*) a 89. pontban foglalkozik a részegséggel (*Ebrietatem esse fugiendam*)¹⁰ mint elkerülendő dologgal, előadva egy példázatot arról, hogy miként kerülhet egy részeg ember szorult helyzetbe. A történet persze erősen karikírozott.

89. Ebrietatem esse fugiendam.

Duo conjunctissimi cives, una sunt pransi, dein pagum ob negotia quaedam certa pacifice adierunt, in quo peractis negotiis vino se obruerunt. Cum autem domum reverterentur, in via rixari, semina

⁷ *Opusculum de laudibus et vitupero vini et aquae Valentini Cybelii* [...], Hagenau, Thomas Anshelm, 1517 (VD16 C 6500, RMK III. 215). Hasonmás kiadása: KRÄHLING (2017).

⁸ ÖTVÖS (1988: 32).

⁹ *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium, hoc est viatorium, omnium hactenus editorum absolutissimum, jucundissimum, utilissimumque in duas partes digestum* [...] conscriptum a Davide Frölichio [...], Ulm, Wolfgang Endtner, 1643–1644 (VD17 3:006913M).

¹⁰ FRÖLICH (1644: 85, nr. 89).

discordiae crescere, ob levem causam caeperunt, adeo ut evaginatīs gladiis alter proximo suo amputarit sinistram manum, quem dein in isto furore transfodit. Homicida consulit sibi fuga, relictis liberis, uxore et omni domestica re. Misera res, cum vino nos ita implemus, ut etiam conjunctissimis non parcamus, ac nullum discrimen servemus inter amicum et inimicum, inter hominem benemeritum et peregrinum.¹¹

A jezsuita egyetemeken és középfokú intézményekben tudtunkkal nem szabályozták a rekreációs, vagyis a templomban és az iskolában eltöltött időn kívüli tevékenységet. Természetesen szerveztek erre az időre is programokat, körmeneteket, iskolai színjátszást, közös kikapcsolódást. A hétköznapi élet viselkedésmódját két szempontból közelítették meg. Az egyik az egészség, tudniillik, hogy semmilyen formában ne kerüljön veszélybe a diák egészsége, másrészt a köznapi erkölcsen, vagyis hogy ne legyenek a közösséget megbotránkoztató esetek. Előbbit egy 1691-ben megjelent innsbrucki *dissertation*, utóbbit egy kassai, 1718-ban kiadott életvezetési szabálygyűjteményen keresztül jellemezném.

Az 1562-ben alapított innsbrucki jezsuita gimnázium folyamatos bővítése révén 1669-ben I. Lipót alapított egyetemet Tirolban, amely 1677-ben vált teljes, négy karral bíró *universitasszá*.¹² A tiroli Georg Blas orvosi tanulmányai lezárásával Ferdinand Karl Weinhardt (1654–1710) professzor, halli orvos¹³ elnöksége alatt védte meg téziseit. A tézisek egy teológiai és egy orvosi *approbatio* mellett jelenhettek meg. Előbbit Paul

¹¹ „89. A részegséget kerülni kell – Két, jó barátságban lévő polgár együtt ebédelt, majd bizonyos ügyeik miatt békésen elmentek egy faluba, ahol dolgaik végeztével borral részegre itták magukat. Mikor pedig hazafelé vették az irányt, útközben valamilyen jelentéktelenség miatt hajba kaptak, majd addig fajult közöttük a viszály, hogy kardot rántva egyikük levágta a másik bal karját, majd haragjában még le is döfte a társát. A gyilkos gyerekeit, feleségét és mindenét hátrahagyva a menekülés mellett döntött. Sajnálatos, ha borból annyira felöntünk a garatra, hogy még a hozzánk legközelebb állókat sem kíméljük és semmilyen különbséget nem teszünk a barát és az ellenség, a jótevőnk és egy idegen között.”

¹² PROBST (1869).

¹³ NAUPP (1990: 176).

Zingnis (?–?) jezsuita professzor¹⁴ jegyezte, ahogy írja: *nihil in fidem aut bonos mores peccat*. A téziszűzet címe: *Thesaurus sanitatis inaestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit*.¹⁵ Maga a téma az emberiség történetében folyamatosan jelen volt, ma, a 21. század első harmadának vége felé közeledve állítólag a nagyon gazdagoknak, az amerikai oligarcháknak már rendelkezésére áll a sejtek megújításának módszere. A 17. század végén az életvezetési tanácsok szintjéről alig mozdultak el az orvosok, és amint látni fogjuk, a hosszú élet lehetőségében a bornak is szerep jutott. A szerző szakdolgozatát Johann Jakob von Thun-Hohensteinnek (1641–1701),¹⁶ a német lovagrend tagjának, felső-ausztriai kamarásnak ajánlotta. Az ajánlásban olvashatjuk, hogy a mecénás főúr részt vett az oszmán-török uralom felszámolásában a Magyar Királyságban:

Quid enim dicam de fortitudine Tua, qui Heorum fortissimus olim in Hungaria horrendos illos Ottomanicae portae molossos et cerberos hiantibus faucibus furores et igne irarum in Christianos expuentes et spumantes non solum fortissime invasisti, sed etiam communi Militum ope gloriosissime vicisti et evertisci, ut adeo tibi in aliquale virtutis ac gestorum praemium commendatura ad athesim gratiosissime obtigerit?

A közel 300 oldalas munka 37 kérdésre adott válaszban összegzi az egészség megőrzésének, ezáltal a hosszú élet lehetőségének titkait. Részletesen beszél a különféle ételek és italok előnyeiről és hátrányairól. Mivel a szerző tiroli, külön kitér a magas hegyek egészségmegőrző, vagy éppen -károsító szerepére.

Quia vinum monticolae rarissime bibunt,
Quia vix semel aut bis in anno carnes edunt,
Quia solo pane vivunt et cerealibus,
Quia nunquam otiosi suis vaccant laboribus.

¹⁴ Tiroli származású volt, 1684-ben a svájci Freiburg (Fribourg) egyetemén a filozófiai kar dékánja, 1687-től Innsbruckban teológiaprofesszor, ld. PROBST (1869: 43); ADB (1900: 324–325).

¹⁵ Oeniponti, Carolus Reisacher, 1691 (ÖNB 227254.A).

¹⁶ BLKO (1882: 28).

A bornak az egészséget támogató hatásáról, illetve a fogyasztásával kapcsolatos tanácsokról a 28–32. kérdésekre adott válaszokban értekeznek. Bevezetesként felteszi a kérdést (28): *An aqua vel vinum sit salubris?* Válaszában sorra veszi a kérdésről írókat Arisztotelésztől kezdve, nem kevés példát hozva az Ószövetségből, de meglepően kevés kortársra hivatkozik. Összességében a tiszta víz ivását jónak tartja, ám a bor visszafogott fogyasztásának mégis több előnyét látja. A 29. kérdés már a bor milyenségére vonatkozik, ha már a borivás mellett döntünk: *An pro sanitate diutius conservande vinum merum, an vero dilutum praeferendum sit?* Vagyis az egészség megőrzése szempontjából a tiszta, vagy a vizezett bor fogyasztása a tanácsolható? A választ ma is modernnek mondhatnánk, hiszen az igen/nem feleletet számos feltételtől teszi függővé: a testalkattól, az évszakoktól, illetve hőmérséklettől is, ahogy figyelni kell a bor fajtáját is, amelyet éppen tisztán, vagy vizezetten szeretnénk elfogyasztani. Tovább lépve már a fogyasztás idejére, illetve az iható mennyiségekre kérdez rá (30): *Quo tempore et qua quantitate bibendum sit?* A moderált borfogyasztás fontosságára és a részegség elkerülésére bőven idéz szerzőktől, az ókoriaktól a kortársakig. A részegség, illetve a túlzott ivászat egészségi következményeiről azonban már a 31. kérdésre adott válaszban értekeznek: *Unde temulentia, ejusque phenomena, ac utrum possit esse salutaris?* A 32. kérdés már a fogyasztott italok hőmérsékletével, a megfontolt, illetve gyors ivással foglalkozik, kitérve a bolus¹⁷ hatásaira is: *Num frigide vel calide, affatim vel paulatim, cum vel sine bolo panis bibendum sit?* Immár nem csak a borról beszél, a fagyos víz fogyasztását tartja a legveszélyesebbnek.

A Kassán 1718-ban megjelent¹⁸ *leges adolescentiae* egy jezsuita iskolában íródott, ennek megfelelően az egészséges életmód mellett az iskola szellemének megfelelő viselkedést, vallásgyakorlatához igazodó köznapi erkölcsöket vár el a növendékektől.

Az első kilenc paragrafusban számos elvárást fogalmaznak meg a diákokkal szemben. Kezdve a hajnali lelki gyakorlatoktól (*Exercitium*

¹⁷ ABRÉGÉ (1791, VII/2: 201); SIPOS (2024).

¹⁸ *Dies vitae adolescentis studiosi, sive leges exigendorum à literarum studiosis ad amussim dierum. In gratiam, utilitatem ac salutem omnium scholas virtutis ac musarum frequentantium, iterum excusae, Cassoviae, typis Academicis, 1718.*

matutinum), az iskolán kívüli tanuláson, az iskolában, templomban, az étkezdében való viselkedésen át a délutáni sétákon, az ünnepnapokon tanúsítandó erényekig, illetve a lefekvéskori (takarodó) és éjszakai (*quies nocturnae*) teendőkig. Az előírások szellemét jól mutatja, hogy a templomban tanúsítandó viselkedés kapcsán arra is kitér a szöveg, hogy az úrvacsora borából visszafogott mennyiséget öntsenek a papnak (*vinum moderate affunde*).

A *Recreatio* idején tanúsítandó magaviseletet 23 pontban szabályozottan képzelik el, igaz, meglehetősen ellentmondás feszül az 1578-as rekreációs albumban leírtak és az itt, 1718-ban elvártak közt. Azt is mondhatjuk, hogy a túlzás nem a valóságot rögzítő 16. századi albumban mutatkozik, sokkal inkább az elvi szabályozásban.

A tizedik paragrafustól kezdődően már különféle erényekkel való felruházódásról olvashatunk, olyanokkal, amelyek az iskolán kívüli életben is hasznosak (*Virtutes quaedam tum asceticae tum politicae adolescenti propriae in alphabetum redactae*, 1–20), valamennyihez egy-egy bibliai locust is idéznek. Az ezt követő fejezetek a kegyes életre való figyelés képességének megszerzésére és gyakorlására koncentrálnak különféle műfajú írásokban (*Regulae quaedam vitae bene instituendae*, *Cogitationes piae et suspiria per diem et mane praecipue recolenda*, *Amuletum castimoniae contra impuras cogitationes*, *Querela sive dialogus animae et corporis*, *Epistola cujusdam morbundis ad mundanos*).

Összességében mondhatjuk, hogy a nyomtatásban megjelent szövegek, amelyek a diákoknak az iskolában, illetve az iskolán kívüli viselkedését leírják, sokszor szabályozzák, csupán elvi alapokon nyugszanak, ám olyan kérdéseket vetnek fel – nem kimondva, hogy milyen a valóság –, amelyek mögé kell képzelnünk, vajon mitől is óvják, vagy óvnák meg ezek a tanácsok betartásuk esetén az ifjakat. A személyes iratok, kezdve a gyermekét tanulmányútra küldő szülő vagy mecénás instrukcióival, sokkal konkrétabbak, elmondják, hogy mitől tartózkodjon az ifjú, mire figyeljen az őt kísérő nevelő, illetve hogy mi az, ami kifejezetten tilos (attól kezdve, hogy más felekezetű tanítási intézményt ne látogasson, a poloskás ágyneműt és a betegséget terjesztő kurvákat kerülje, tartózkodjon a túlzott alkoholfogyasztástól). Sajnos nagyon kevés olyan napló maradt fenn, amelyben a diákok őszintén írnak arról, miként viselték

magukat felügyelet nélkül. Most csak egy ilyen dokumentumot mutatunk be. A 17. századból azonban fennmaradt egy ritka forrás is, egy úgynevezett bűn-katalógus. Igaz egy főúr feljegyzéseként,¹⁹ azonban nem kétséges, hogy diákjaink is hasonló bűnöket követtek el.

Források

- ABRÉGÉ 1791 *Abrégé des transactions philosophiques de la Société royale de Londres* [...], 8e partie, Matière médicale et pharmacie 2, Paris, 1791.
- KRÄHLING 2017 KRÄHLING E. (ford., jegyz., utószó) – HAGYMÁSI B. (ford.), *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelii* [...], Haggenau, 1517 (facsimile), *Művecske a bor és a víz dicséretéről és kárhozhatásáról*, Budapest, 2017.
- LUKÁCS 1992 LUKÁCS L. (ed.), *Collectanea de ratione studiorum Societatis Iesu, 1588–1616*, Roma, 1992.

Felhasznált irodalom

- ADB 1900 AA.VV., *Allgemeine Deutsche Biographie* 45, München – Leipzig, 1900.
- BALÁZS–MONOK 1990 BALÁZS M. – MONOK I., *Pápai szemináriumok magyarországi hallgatói*, Peregrinatio Hungarorum 7, Szeged, 1990.
- BLKO 1882 AA.VV., *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 45, Wien, 1882, [facsimile: New York, 1973].
- GECSÉNYI 1992 GECSÉNYI L., *A Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, Történelmi Szemle, 34 (1992), 95–106.
- KOVÁCS–MONOK 1990 KOVÁCS S. I. (vál., utószó) – MONOK I. (szöv. gond., jegyz.), *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, Budapest, 1990.
- NAUPP 1990 T. NAUPP, *Über „Bad-Curen“ und „Aberlass“ bei den alten Georgenbergern*, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum, 70 (1990), 161–182.
- ÖTVÖS 1988 ÖTVÖS P. (szerk.), *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*, Peregrinatio Hungarorum 1, Szeged, 1988.
- PROBST 1860 J. PROBST, *Geschichte der Universität in Innsbruck seit ihrer Entstehung bis zum Jahr 1860*, Innsbruck, 1869.
- SIPOS 2024 E. SIPOS, *La terre exceptionnelle du Tokaj dans un patrimoine remarquable*, in: M. Figeac (éd.), *Actes de la IIème rencontres Tokaj-Sauternes: Patrimoines et mémoires d'un environnement d'exception*, 8–10. novembre 2023, Bordeaux, 2024.

¹⁹ SZILASI (1989).

- SZELESTEI NAGY 1997 SZELESTEI NAGY L., *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1978-ban (Rekreációs diarium töredéke)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 101 (1997/1–2), 146–159.
- SZILASI 1989 SZILASI L. (szerk.), *„Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”, Peregrinatio Hungarorum 3, Szeged, 1989.*

School and Extracurricular Life in the 16th–18th Centuries

The printed texts that describe students' behaviour both in school and outside of it often regulate such behaviour, resting on purely theoretical foundations. However, they raise questions—without explicitly stating what reality is—that prompt us to imagine what these pieces of advice aim to protect the youth from, if they adhere to them. In this study, we have based our analysis on two printed works: Thesaurus sanitatis inaeestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit (1691); and Dies vitae adolescentis studiosi (1718). Personal documents, starting from the instructions of parents or patrons sending their children on study trips, are much more concrete. They detail what the youth should avoid, what the accompanying tutor should pay attention to, and what is expressly prohibited (ranging from not visiting educational institutions of other denominations, avoiding infested bedding and prostitutes who spread disease, to refraining from excessive alcohol consumption). Unfortunately, very few diaries have survived in which students candidly wrote about how they behaved without supervision. At present, we have only analysed one such document: Album recreationis (1578). However, a rare source from the 17th century has also survived—a so-called sin catalogue. Although it is recorded as notes by a nobleman, there is no doubt that our students committed similar sins too.

Keywords: school life, extracurricular life, Hungary, 16th–18th centuries, cultural history